

900 Անգղիական ոսկի տարեկան թուղակ մը
յատկացրենելով:

Իւր աշխույթեանց արդար հասուցումն ըն-
դունելով, Հիբիստեանց երկու տարիի չափ կը
մնայ Վալկամա. յետոյ կը փոխադրուի Անգղիա,
ուր իւր սիրելի կենակցին հետ կը բնակի ցարդ
1888էն ի վեր:

Իւր հասցեն, զոր Գ. Ս. Հայկազունի յղած
է ինձ 1894ին, հետեւեալն է,

Dr. S. M. Shicare
Favilla, Spring Grove
Isleworth, Middlesex

England.

Յարգւոյ արուեստակցիս առաջին անգամ
պատիւ ունեցայ գրել 1894 Գեկտեմբեր
16/28ին. պատասխան չընդունած, գրեցի եր-
կորդ տեղամ 1895 Ապրիլ 15/27ին. որոնց
պատասխանն ընդունեցայ Մայիս 12ին եւ 13ին,
որով կը ծանուցանեի իւր սիրելի կողակցին ծանր
հիւանդութիւնն, եւ կը խոստանար հիւանդու-
թեան օրերն անցնելէն ետեւ ընդարձակ գրել:

Արշափ ազնուութիւն կը բուրեն այս նա-
մակին տողերը, եւ որչափ համապատասխան, որ-
չափ պարզ են անոնք. պարզութիւնը մեծ մար-
դոց գլխաւոր յատկութիւններէն մին չէ՞ միթէ:
Տըթ. Հիբիստեանց ի զուր կը ձգնի խոնարհիլ
այն բարձրութիւնն, ուր իրաւամբ հասած է
ինքն, երկու տարիներու քրտնալորտ աշխատու-
թեամբ. իւր խոնարհամբար զգացումները զինքն
աւելի եւս կը մեծցընեն, եւ իմ յարգանքս առ
ինքն աւելի եւս կ'աճեցընեն. շնորհակալութիւն
ուրեմն այս պատուական նամակներուն համար,
որով հաճեցաւ նա պատուել զիս երկիցս:

Տըթ. Հիբիստեանց գծախտաբար չկա-
րողացաւ յետոյ կատարել իւր խոստումները,
պատճառն էր՝ դարձեալ Տիկին Հիբիստեանցի
հիւանդութիւնը, որ յանկարծ կրկնուելով, նոր
արտութեամբ կը համակեր իւր սիրազօգ ամուս-
ինը: Անշուշտ յարգւոյ բժշկին կարելի չէր բնա-
ռունեալ խաղաղ ժամեր, միաժամոյ հանդարտ
միտք, գիրէ ձեռք առնելու եւ հարկ եղած տե-
ղեկութիւններն ինձ հաղորդելու:

Տըթ. Հիբիստեան այժմ գրիթ է եօթա-
նասնամայ, բոլորովին դադրած է բժշկական
գործունեութենէ:

Չունենալով իւր արդի պատկերը, կը ստի-
պուիմ ներկայացընել հոս, անոր մէկ հին լու-
սանկարը, որ կը ներկայացընէ զինք երիտասարդ
հասակի մէջ:

1868ին առնուած է այս լուսանկարն Սիւ-
լայի մէջ, ուր Հիբիստեանց կը պաշտօնավարէր
թերեւս այդ ժամանակ:

Եւ այս լուսանկարը բարեհաճած է շնոր-
հել ինձ, Վալկամացի աշխուհի Հայուհի մը՝ Տիկին
Բայլան, որուն համար Գ. Ս. Հայկազունի կը
գրէր՝ թէ, «մի ծաղիկ է Հնդկահայ գաղմա-
կանութեան իգական սեռի շարքում» իւր աշխու-
խոհեմ եւ աշխատասէր բնաորութեամբ:

Բիւր շնորհակալեց, այս յարգելի Տիկնոջ,
իւր մեծ նուէրին համար, առանց որոյ՝ շատ ան-
շուք պիտի մնար իմ այս փանաքի աշխատու-
թիւնս:

Ամբարկ մը այս համակերկի գէմբին՝ բաւ-
ական է ըսելու թէ ինչ հանձնարի տէր մարդ է
Հիբիստեանց:

Տըթ. Հիբիստեանց զաւակ չէ ունեցած
բնաւ, բայց ունեցած է եղբայրներ, որոնցմէ մին
Գ. Խաչիկ Հիբիստեանց վաճառականը՝ կ'ապրի
Դեռ Վալկամա:

Աւստի եւ առողջ կենեք, երկար տարիներ
մաղթելով ի սրտէ Հնդկահայ պատկառելի
բժշկին եւ իւր սիրայօգ ամուսնոյն, կը փա-
փաքիմ բախտ ունենալ նորէն ընդունելու իրմ
նամակներ, եւ կարողաւ սիրուն գրերն այն
մասնեանուն՝ որք զննած են երբեմն Թաղիադեանցի
հիւանդ բազուկը:

Թաղիադեանցի անունն Հայ Պատմութեան
մէջ պաշտօնի անունն մըն է. Հիբիստեանց ա-
նունը սերտիւ հիւստած անոր հետ, կրկնակի
յարգանք է որ նիւթ կ'ըլլայ այսօր մեր սկզբ
գրչին:

Տ. ՎԱՆԴԱՄ ԹՈՐԿՈՒՄԵՆՆ

Ս Ա Ց Ե Ն Ա Գ Ր Ա Վ Ո Ն

ԱՐԳՈՐԻ ՉՐԵՑԸ ԳՐԱԼԵՆ ԽՈՐԵՆՈՐԸ
ԳՐՈՒԹԵՆ ԳԵՂ

Գ.

Մ. Խորենացոյ Պատմութիւնը:

(Հրատարակուի եւ Գրէ):

Եւս վերջին երեք նամակներն՝ որոնց մէջ
Արգար «արեւոյ Հայոց» տիպարն աւետել կը
շարունակէ, «Արգարու թղթին» մէջ չեն գրու
նուիր: Արչի նայուածքով կը տեսնենք անոնց

մէջ Մ. Խորենացւոյ տվորական ընթացքը, որ է՝ իրեն իբր աղբիւր ծառայող Հատուանն կամ Հատուաններն ընդարձակելի կէտ ոչ նկատել, զոր հարկ ըլլայ ընդլայնմանց եւ պարզարանութեանց մէջ պատասով: Բարեմն այս նամակներն ապահովապէս Մ. Խորենացիէն շարադրուած են: Ի մասնաւորի Տիրերիտի կրկին պատասխանին նկատմամբ խառած առանձն այս նամակին պատճէնը՝ «Եղբարեայ գիւաններուն մէջ զրուած է, — ըսելով փոյթմ» արդէն ինքնին խոստովանութիւն մըն է:

Տեսանք թէ Տիրերիտին պատասխան տալուն պատճառն՝ «Արգարու թղթին, մէջ պարզ («կրկնեալ») բառն է: Նշին բանն է գրելթէ՝ եւ Ներսէճի նամակին համար: Մ. Խորենացւոյ աղբիւրին հետեւելով, Ներսէճի պատգամաւորութիւն մը զգլած էր Արգարու, որդ պատգամաւորութեան համառօտակի նշանակուած բովանդակութիւնը՝ Ներսէճին ուղղուած նամակին իբր ընդարձակելի կէտ ծառայեց: Ասորեստանի թագաւոր՝ այս Ներսէճն ո՞վ է, որուն Մ. Խորենացի ի բարեւոյն թագաւորել կու տայ, եւ զոր Արտաշէս որդի կ'ընէ: Աստի այնպիսի նշգիրներ են, որոնցմով չենք կրնար այս տեղս զբաղել:

Իսկ Պարսից Արտաշէս թագաւորին՝ գաւով, որուն վրայօք ի՞նք. գլխուն մէջ ընդարձակ խոսուեցաւ, «Արգարու թղթը, բառ մ'իսկ չ'ըսեք. ոչ անունն եւ ոչ մերձաւոր անուն մը յառաջ կը բերէ: Կը կարծենք թէ Մ. Խորենացի վերջին անգամ մին ալ ուղած է Արգարու՝ Արշակունեաց հետ ունեցած ազգականութեան վրայ շեշտել, եւ կարելի է նաեւ Պարթեաց թագաւորութեան դարձին ձեռներեց ըլլալու պատիւն՝ Արգարու տալ: Միշտ ստոյգ կը մնայ որ Արտաշէսի ուղղուած նամակը, Արգարու անոր որդւոյն Ներսէճին գրած նամակին կրկնութիւնն է:

Այսպէս կը հանինք Արգարու թագաւորութեան վախճանին: Մ. Խորենացի կ'ըսէ մեզի թէ երեսուն եւ ութը տարի թագաւորեց Արգար: Արդ, ըստ Դեհլան Տեւրաբէի ծածմանօրհանութեան, եւ Գուստմիրի ու Պ. Դիւլլայի երկատրուութեանց, Յիստորի Գրիստոսի ժամանակակից Արգար Ե. Սեաւը, նախ եւ յառաջ 6 տարի թագաւորեց, Գրիստոսէ յառաջ 4էն մինչեւ Գ. ետքը 7^{րդ} տարին. գահէն վար անուելով՝ տեղն անցաւ Մասնու օրդին՝ Մասնուի Ի. (Գրիստ. ետքը 7—13). նորէն գահ հլաւ (Արգար) եւ նոր շրջանին մէջ 37 տարի եւ ամիս մը թա-

գաւորեց. (Գրիստոսէ ետքը 13—50)¹⁾ Այս վերջին թիւն՝ Արգարու թագաւորութեան տեւողութեան նկատմամբ Մ. Խորենացւոյ տուած թուականին շատ զգալի եղանակաւ կը մերձենայ: Պարզ զուգարկելով թիւն մըն է՝ եթէ ոչ՝ Մ. Խորենացի ուստի՝ առած կրնայ ըլլալ այս տեղեկութիւնը: Յայտն չ'ըլլանք գտնել:

ԳԼ. ԼԻԻ. Յարգիւ վայրեւելս Առեւելոյ Դրոյ:

Յեւ մահաւան Արգարու բաժանի թագաւորութիւնն Հայոց յերկուս. քանիք Անանուս որդի նորա կապեց թագ թագաւորել յերեքայ, եւ քաւորի նորա Սանաւորուկ էր Հայու. Դասին որ ինչ առաջ ժամանակաւ՝ յառաջացոյն գրեալ յայոց, (զոր օրինակ՝ զգաւաւ Աւագեղին (Թագաւոր) էր Հայու, եւ հաւատալ Սանաւորուկ եւ թագաւոր հաւատան յերկուցէ նախարարացն Հայոց, եւ հաւատումն Աւագեղին եւ որք ընդ նմա՝ ի գաւառն Զաւարան՝ որ այժմ կոչի Արտաղ, եւ պատասխան քարին եւ յիշար զայ եւ ընդունել զմարմին Աւագեղին, եւ առնուլ անոր այսօրհնայն էր թագաւոր ի գաւառն: Եւ մարտիրոսանալ թագաւորի գտնելն Սանաւորուկ հաւոր է նախարարին. եւ առաւ ուրին յայտնել նշխարաց երկոցունց, եւ փոխել յառաջարին: Այս անիայն, որպէս առաջարկ, այլոց զամուսլ յառաջարկոյն քան զմեզ, որ ինչ կարողարեց համարեալք անկէ երկրորդէ: Դրոյնպէս եւ որ ինչ վասն հաւատմանն Արգէի աշակերտի Առաքելոյն յերեքայ յորդալց Սանաւոր, գտանի յայոց պատմաւ յառաջացոյն քան զմեզ:

Որ (որիք Արգարու) իրեն թագաւորեց յերկուս. թագաւորեց Հորն, ոչ եղեւ մահաւորեց հայոցն իրաւաւ թագաւորութեանն, այլ երայ զամուսլ կապեց եւ կալաւ զպաշտօն ինքնամարտութեանն: Եւ յիշեալ առ Արգէ, զի արայցէ նմա խորհրդակցեալ աղաւանտով անուց, որդեւ յառաջարկոյն առնէր Հորն նորա: Եւ պատասխանի ընկալաւ, յանձն Արգէ, առաքեաց

1) Gutschmid, Untersuchungen über die Geschichte des Königsreiches Osroene, էջ 49. — R. Duval, Histoire d'Édesse էջ 47 եւ յաջորդք...

2) Առաքար, Whiston Թարգմանած է. in regionem saxosam (ի քարաւ տեղիս). Le Vaillant de Florival dans les rocaillies Langlois «dans les grottes». Tomaseo «nelle roccie». Խորեն Սեմեանիէ աշխարհաբար թարգմանութեան մէջ՝ «մի ժայռաւ տեղիս եւայ: Այս Թարգմանութիւններն եւ ոչ միայն գահաւորին, որ ընդ մեջ նշխարեց գաւառիէն ետքը: այս նշխարներն որ ընդ մեջ յառնանէ նշխարեւած վկայարան մը. կը տարին: Բարեմ Զոս՝ Առաքար յառուկ անունն է Զ. Ցաւան (Հովարդ, 1893, էջ 261) այս աւթին կը յիշէ ինքնին Առաքար հարթաւանի վրայ Հաւաքարու երկրորդ մէ, որ Մարք Գրիգոր Առաքարի կ'անուանէր: Չենք տարակուսիր, որ այս փոխական Միխիթարեան լիովին իրաւունք չունենայ: Սակայն է, այս երեքեղին չնաւած է եւ քարուն կենդան, Ներսէս Ի. Շինող կամօրհնութիւնն է. ոչ (640—661), բայց մեր ընթերցողները գիտեն թէ Հայոց Պարթաւանն շարադրութիւնը հարկ է որ աւելի ուշ ժամանակի գործ ըլլայ: Պարզորդ Առաքարի վրայ տեսն Շահնաւանան «Արաքարեան» (Եւթանիլ ինքնաւոր, 1842, Զատ. Ա. էջ 283 եւ յաջորդք: Հ. Ղ. Անանյան, «Արաքար», Գնեստ. 1890, էջ 284 եւ յաջորդք:

3) Մեր ինչ իայն ուրիշքս՝ բառակն թարգմանութեան ստորերէն թաղ իսլամ լա. «Գործ Թարգման, գրուածքն» որ «Արաքարեան» թիւն թայեղի հետ մի եւ նոյն տեղէ անուան է: Հաստատ մը կրնայ իր լուսարանութիւնը գործածել: Եւայ ինչ իսլամ լա. «Գործ» թարգմանութեան պատկերով սովորաւոր, ճիւղ կիւրաւոր (Curetton), Ancient Siriac documents, եւայ, էջ 200 (32).

Թէ ոչ արտացեն ձեռք իմ
 խոր դագձթան (էյիանի)
 անաթոքի որ ոչ երկըր-
 պագձ քրիստոսի Աստու-
 ծոյ ինքնանալոյ և Եւ իս-
 կոյն հնարեաց միտմ էր
 զինաստեղ կարել զոսո
 նորա որով Արդ եղիման
 եւ տեսնել զնա զի նստէր
 յաթոռ զորգապատու-
 թեանն, էսմ սուտեր
 եւ ի բայ կորեաց զորուս
 նորա եւ նոյն ժամայն աւ-
 անդեաց զգրին: Չայս ծայր-
 աքաղ արարեալ Համառոտ
 յիշատակեցաւ, որպէս գառ-
 ի յայլոց պատմեալ նախ-
 կին:

անդրէն եւ առէ. "Ոչ թո-
 ղու՞մ եւ զպաշտօնս քրիս-
 տոս... եւ առնեմ խոր-
 անիւսաւթինան, Եւ եր-
 բն եսեմ եւ էթէ ոչ
 հաւանարեալ նախարել զհան-
 նորա, յորեւ եւ իորտա-
 կեաց զորեան նորա միշ-
 գեւ. նստեր յեկեղեցոյ
 եւ թարգմանէր ի մէջ ժո-
 րդոցմանն, Եւ ի մեռա-
 նին իւրով: Երկնացոյց
 զիշտ եւ զԱրշալուս, իթէ
 "աստեւ իսկ ի տանս յայտ-
 միկ ուր մեռանիմս վանն
 շէմարտութեանն" սորա,
 զիք զիւ եւ աստէն թա-
 ղեղէր" Եւ որպէս եր-
 նացոյց զիշտ եւ զԱրշ-
 արուց, նոյնպէս արարին,
 թաղեցին զնա անդէն ի
 ներքոյ քան զմիշ գուռն
 կեկեղեցոյն ի միջ ընդ ար-
 եւ ընդ կանոնս: Եւ եղև
 սուգ մեծ, եւ այն: (Թուղթ
 Աբգար, էջ 48.)

Բայց վիճակեալ Հայոց եւ Բարձրագիծնոս
 Առաքել, որ եւ կատարեալս առ մեզ յԱրեւանս:
 քաղաքի: Իսկ զԱմսթէ, որ պարսիցն վիճակեալս, ոչ
 զհաստատին կարեմ պատմել: Իթէ զինչ զորեանն եւ
 կամ ուր կատարեցաւ: Քանզի դատմի յամեն, Սիւնիքի
 ուրեմ Առաքելոյ կատարել ի Վերստփորոյ, եւ թէ
 նա ինչ ճշմարտի, եւ թէ էր տալոց պատուս նորա
 անդէն, ոչ գիտեմ: զի գիտեցան թէ ոչ ինչ մնայ
 յիմէ շանից պատմել զնա: զամենայն, որ ինչ անկ է:

1 Հմմտ Մատթ. ԺԶ, 18:

2 Բնագրին կատարել չէ: Տու է ճշմարտութեան
 զայս խոսք ի կրտս ընդ: Առաքելին բնագրին ալ լաւա-
 րոյն չէ չէ. սակայն այս վերջին զայս զգրել չէ փոխառ-
 թիւն ընելով, կարելի է թարգմանել: Ե Կամ Ամբ Լուսն ուր
 ճշմարտութեանն Գրանիք:

3 ՅԱրեւան քաղաքի, ուրիշ օրինակ մ'ունի Արեւ-
 անսոս: Մ. Խորենացոյ վերագրած "Թուղթ առ Սահ-
 Արծրաւիքի մէջ զը անդէն Ռաբանս քաղաք ընթերցուածը
 (Գործք, Ամսեւ. 1865, էջ 295). Համառեմ երեք ուղղա-
 գրութիւններն ալ. աւալս). աւալս). աւալս). Urbanus
 (Payne-Smith. Thea. syri.). Բարդուղիմ անձնագիտ
 քաղաքի անուան յառնական արդիւնքն ալ լաւ տարբեր
 էր երեւոյ ինչ ներկայացրին. Օսթրանոսիս, Աթանոսիս,
 Աթանոսիս, Աթանոսիս, եւ այլն (Lipsius. A pokr
 Apostelgesch. Գ. 59):

4 Ի վերջոյ, Whistow ինքնագրէ, apud
 Bosporum Kerium. Այս քաղաքը գտնուել լաւ տալու-
 անայն, զոր լաւ Գուգարուի, Գուգար էր՝ զԱրեւանս Հայաս-
 անիւսեան գտնուելոյ զայս օրինակ (Lipsius, Apokr.
 Apostelgesch. Ա. 612): Եւ յորեանք թէ այս քաղաքն
 ինչպէս գտնուել անհայտ է եւ մեր անդիպը պէտք է
 ետալ: Եւ Լուսնոյ (Գուգարեան) քրիստոսի քաղաքը
 Հմմտ Առաքելոս — Βόσπορος, Եւսեւ. Գրանիք. Ա. էջ 70):
 Արեւորտեայ ընթերցումս յառաջ եկած է ընթերցանիւնք
 մէջ, որ Մ. Խորենացիէն յառաջ եկած Խորենաց քա-
 ւան զիշտայր Էն Համառոտութիւն մէջ (Ա) քորեան եւ
 թուած պիտի ըլլայ: Մեր առաքելագրէ ուղղագրութեան
 ինչ մասինք Սիւնի Անտանոսեայն ճարտարագիտեան տեղոյն
 մեր քաղաք անուան թիւններն ձեւան մէջ. Σίμων
 Ժ Ժով Κανά της Γαλιλαίας ὁ καὶ λεγόμενος ἑξαλόγος ἐν
 Βόσπορο της Ταυρίας ἑξιστο τελοιστοίται (Lipsius, նոյն
 աստիք Գ. 134). Հայ եկեղեցոյ վիշտարտութիւններն որքան
 ներք ուրիշ առաքելագրէն թիւններն անուան մասերն է Սիւնի
 առաքելագրին: Հայոց, Գուգար, Բարդուղի եւսեւ, առաքել
 Սիւնիքի մահաւանքն առեց: Եւ ինչն Ռուսոյն, կամ Ռուս-
 օր Ռուսոյն անդէն. "Եւ խորենաց քրիստոսեայն քաղաք
 է ի Բիւլան Արեւիկայ եւ անդին խորենաց", Յայտնուրք,
 16 փետր. Հմմտ. 30 Գուգար. Ռուսոյ (Գուգարեան. 30 Գուգար),
 եւ Ռուսոյն (Ինչին). Հմմտ Հայաստ. էջ 533) տարբեր
 գրութիւններն ալ ինչ գտնուին:

Վերը տեսանք որ Մ. Խորենացի՝ Թաղեի
 ժամանակակից երկու թագաւորաց Հանդիպան
 էր, (որ էին) Աբգար՝ ասորի զուգընին մէջ, եւ
 Սանատրուկ՝ հայ զուգընին մէջ: Առաջինը հայ-
 նուէ՞ր երկորորդ պարզ կուսակալի մը փոխու-
 եցաւ: Աբգարու մահուանէն ետքը Սանատրուկ
 դարձեալ թագաւոր կ'ըլլայ, բայց Աբգարու
 որդիներէն մէկը՝ Երեսիւր քաղաքին գերիշխանը
 կը մնայ: Ուրեմն Հայաստանը միշտ բաժնուած
 կը մնայ:

Քիչ մ'ետքը պիտի միանայ Հայաստան, Սա-
 նատրուկ՝ Երեսիւր քաղաքին տիրելովն եւ Երուսա-
 ղին ձեռագր այս քաղաքին Հռոմայեցոցը արուեւոյ
 Հայաստան բնական սահմանները պիտի մանէ:
 Սակայն Աբգարու որդւով եւ յաջորդովը դար-
 ձեալ յարաբերութեան մէջ կը մտնենք՝ Աբ-
 գարու Թղթին, Հետ, որ զՍանատրուկ ամենեւին
 չէ ծաննար: Թեպէտ եւ. "Թղթին" մարմնու-
 լի էր (էջ 30) Աբգարու որդին Մանուս կ'անուա-
 նուի, սակայն դահ Ելած աստեւն ամենեւին չ'ա-
 նուանուիր², եւ շատ իրաւամբ Մ. Խորենացի
 զինքն Անանուէ՞ր կը կոչէ: Արեւին Հետ ունեցած
 գործերն ու վերջինն մարտիրոսութիւնն ինչպէս
 տեսանք, "Աբգարու Թղթին" անուանն են:

Գլխուն մնացած մասը վիշտարանական յի-
 շատակարանաց յիշատակման նուիրուած է,
 որոնք անտարապապ յառնական սկզբնապարէն Հայ-
 երէն թարգմանուած եւն արդէն, եւ Մ. Խորե-
 նացի զասնը իւր ձեռքին տակն ունէր, եւ չ'ու-
 ղեր ասոնց բովանդակութիւնը կրկնել: Հաս-
 նական է թէ այս յիշատակարանաց մէջ յիշ-
 տակելու ենք՝ Սքայ Թաղէի վայրժանութեանն,
 զոր շատ անգամ գործածեցինք, եւ "Գործք
 Սքայն Բարձրագիծն" ³, որ Հայերէն վայրժանու-
 թեանց մէջ Հրատարակուած եւ Mösingert ձեռագր
 լատիներէնի թարգմանուած է⁴: Եթէ Սիւնի
 Կանանացոյն քաղաքը Հայերէն գոյութիւն ունի,
 չէր կարծեր որ պաշտօն ըլլայ: Այս յիշատա-
 կարանին ուսումնասիրութիւնը շատ Հետաքրք-
 րական է, բայց մեկնաբանութեանց կը կարօտի,
 որոնցմէ Հարկ է որ Հոս Հրաժարիրք:

Գլ. 12, Վառ Սանատրուկ Ռաբանոսեայն, Իւ սղոմ-
 ան ինչպէս Աբգար, եւ Կամ Հեղինոյ օրինակ
 Սանատրուկ թագաւորեալ, զոր ժողով է ձեռն
 քաղաքն Բաղրատանաց եւ Արեւանաց զայնկայ

1 "Ինչ յորեայն Խորենաց, Թուղթ, էջ 48:

2 Գուգարու ձեռնարկութիւնն որով Μαῦνος ա-
 նուան "Սանատրուկ" փոխուելուն կարելիութեամբ յառա-
 կան աղբիւրի մէջ գտնուելուն կ'ուզէ ցուցնել (Glaub-
 würdigkeit եւսեւ էջ 23), բարդուին անհիշե է Մ. Խո-
 րենացի մայն Հայերէն աղբիւրներու. Հետեւան է:

3 Վ Երեսիւր, 1874, 2 Հարս:

4 Ինչարուր, 1877:

իւրաց, իմանի ապա պատերազմ ընդ որդիսն Աբգարուն, զի բոլորին տիրեացէ թագաւորութեան: Եւ մինչդեռ նա յայտմ էր, սաստաւայնին իմն ահարկութեամբ խնդրեալս վրէժ մահաւանն Աբգրէ յորդոցն Աբգարուն: Քանզի արև ինչպէս կանգնել տայր յեգհսիայ ի վերնատունն ապարանից իւրաց, եւ ինքն ի ներքոյ կայով հրամայէր զարդէնս ստնելն, որ զերծեալ յորնացան, անկաւ ի վերայ նորա եւ խորտակեաց զտունն եւ սաստակեաց:

Եւ խնդրի պատգամ բնակաց քաղաքին եկի առ Սանատրուկը, խնդրելով պարսն ունախի, զի մի վրդովեացէ զնաւս ի քրիստոնէութեան հաստաց, եւ նորա տացան զքաղաքն ի ձեռն եւ զգանձն թագաւորին: Զոր արարեալ, յետոյ ստեաց, նա եւ զամենայն զաւակ տանն Աբգարուն մայրեաց սրով, բայց յաղէկացի զոր էհան ի քաղաքն բնակել ի կողմանս Հալանից:

Ստղէս եւ զգլուխ կանայն Աբգարուն, որով՝ անուն էր Հեղինէ, առաքեաց յերային քաղաքն բնակել ի Խառան, ի վերայ թողով նմա զտիրնութիւնն ամենայն Միջագետաց, փոխանակ քաղաքն զոր գտեալ էր ի ձեռն նորա յԱբգարն:

Այս Հեղինէ զարգարեալ հաստագը որդէս եւ զայր իւր զԱբգար. ոչ հանդուրժեաց բնակել ի մէջ կուսպալոյնի: Այլ չգտա յորտեայն՝ յայտարարելով ի յորտեայն կրտսէրն իւր, որով՝ զոր մարաքարեայն Աբգարուն, եւ ստեալ զամենայն զանձն իւր յեգհստոս, եւ զանցաց յորտեայն բաղում յոյժ եւ բայինաց ամենայն կարօնելոց, որով՝ եւ վկայէ Յովսէփոս. որչա ի յերթն նշանաւոր կայ սուրբի գրանն յերուսաղէմ մինչեւ ցարդ սամանակի:

Հեղինէ... Թագաւորեալ էր ի Միջագետս (Եսեթ. Եգ. Պատմ. Բ. ԺԲ.)

Յառաւոր կղզեպետ... մարգարեայալ Աբգարուն՝ զանս սոգոյն որ լինիւց էր առ յաղէկ (Եսեթ. Եգ. Պատմ. Բ. Ը.):

Սով մեծ դիպեցաւ լինել ի Հրեաստանի, զի ի նմա Հեղինէ տիրինն զանց ջրեան յիգիպոստէ՝ բազում սակոյ, եւ բայինաց ամենայն որ միտգամ կարօտեալ էին անդ... Չի տրին իսկ այս Հեղինէ, զորմէ յիշատակեաց այս

1 Մ. խորհրդայն հոս ժամանակորդութեան նաւոր վերպիլի մը կը գործէ: Խառանքի բնակաց կապալտութիւնը՝ չէր կրնար քաղաքն յառաւի մէկ երեւոյթն ըլլալ. բայց եթէ յիշակայ բոլոր երկրներու գաղթէն ետքը, Բաց աստ, խառան՝ ասորական կրօնին վերջին պատաստարարն եղաւ: Ս. Եփրեմն սօսեալ այս քաղաքը ըստ ստեղծ «քաղաք հեթանոսաց» (Եւլէյ Եւլաք, Έλληνιστον πόλις) կ'անուանուի: Երաստաց աղաւանդէն շատ դար ետքը կրօնական միջաւիջն շնչէ, եւ 13րդրդ դարու մէջ Բար-Հեբրէս (Bar-Hebraeus) գեա. Խառանն Հեթանոսաց վայր իր խօսի:

2 Եւսեթիոսի հայերէն թարգմանի մէջ Աբգարուն մարգարէին անունը շատ աղաւաղուած է. մեր հասոյտանին մէջ Աբայ կ'անուանուի. քանի՜ մ'էլ ունի վեր (Բ. Գ. հայ. էջ 82) Աբամ. Մ. խորհրդայն աչքին աչքն ունէր Աբաֆոս միջը մեծը, միայն եթէ ըստ Գաղթի Առաք. ի ԺԱ 28 ուղղւած լէ:

3 Աբգարէնի թագուհոյն Հեղինէաց գերեզմանը, դեռ ցարդս երուսաղէմի հիւսիսային կողմը, գոյութիւն ունի եւ կ'երեքգինն թագաւորաց, անուանը Եսեթիէ (Journal asiat. 1865, Հա. Զ. էջ 556. եւ յաւերթ...), Հեղինէի րեզնէ «Թագուհի» մը զպատեց զոր Պր. Սալէ (de Sauley) Պարսի բերքն եւ, Լուսինի թանգարանը կը գտնուի:

օրինակագիր (Յովսէփոս)՝ մինչեւ ցարդ ժամանակի չէր եղել նշանաւորը կան առաւորապետի գրանն երուստացմի: (Եսեթ. Եգ. Պատմ. Բ. 12):

Այլ եւս «Աբգարու թուղթը, գործածուելուն հետք մը չենք գտնել: Այս գլխուն միակ այն հաստատան՝ ուր կրնայինք աղբւր մը մատակարարել ընել, այս յիշատակարանին նաեւ հակառակարիտ ալ է: «Աբգարու թղթին» մէջ երեք տեղ՝ ինդիր կ'ըլլայ Աբգարու կնոջ վրայ, որ Շլամաթ (ձաձա) կ'անուանուի, եւ ամենեւին պատճառ չկայ երեքագրել տալու թէ ուրիշ «Թագուհիներ» (իւլայ) ալ ունենար Աբգար: Արդ յանկարծ կը տեսնուի թէ Աբգարու կնանց զխնաւոր (իւլայ իւլանիք Աբգարուն) յերեւան կ'իյլէ, որուն՝ Սանատրուկ «զամենայն զաւակ տանն սրով մահելէն, ետքը, կ'ուզէ «ի վերայ թողուլ նմա զտիրնութիւնն ամենայն Միջագետաց»: Այս կ'ինը Հեղինէ կ'անուանուի: Այն հարկինացութիւնը՝ որ շարժեց Մ. խորհրդայն, զՀեղինէն իւր Աբգարուն այրին ընելու, Եսեթիոսի Եգիւ. Պատմութեան հայերէն թարգմանութեան մէկ սխալին վրայ հիմնուած է: Բ. գրքին ԺԲ. գլխուն մէջ իրից ալ երկու անգամ Հեղինէ նշանակուած է իբրեւ «տիրին Միջագետաց», մինչդեռ Տիգրիսի վրայ գտնուած Աբգարեայք քաղաքին զշխնն էր, քոյր եւ կին (պարսկական բարբ) Մոնոբազ թագաւորին, եւ մայր Իգառ թագաւորին: Ուրեմն Հեղինէն ոչ Աբգարու եւ ոչ Սանատրուկոյ հետ գտն ունէր: Եովսէփոս երկարածիք՝ կը պատմէ՝ այս թագաւորական ընտանեաց՝ ի հրէութիւն զառնալուին հետաքրքրական պատմութիւնը, եւ թէ ինչպէս Հեղինէ եկաւ Երուսաղէմ հաստատուեցաւ, ուր անպառ զթատիրութեան համարաւ ստացաւ: Եւսեթիոս փոխառած է Եովսէփոսին 44ի սովին ժամանակ թագուհի Նոյն բարեգործութեան զերբ, եւ անոր գերեզմանին շինութիւնը: Մ. խորհրդայն իւր Հայոց Պատմութեան հիւսելու համար՝ այս կտորն Եւսեթիոսի հայերէն թարգմանութենէն առած է: Չկայ բան մը որ կարենայ լաւագոյն կերպով ցոյց տալ՝ իւր պատմութեան խմբադրութեան տարեալական նկարագիրը:

1 Թագուհի Աբգարուն, էջ 10, 17, 80:

2 Նմանապէս յառաւորն թագութիւն ալ կրնար զնորք մտորեցնել, որովհետեւ զխնուն վերագրին մէջ Հեղինէ նշանակուած է իւր «Թագուհի խորհրդայն», իսկ զիսկն մէկերը կը անուանուի «Թագուհի Աբգարեայք», ուղիղ մեծը: 3 Եւսեթիոսի Եգ. Բ:

4 Հեղինէ հեղաւ Եսեթիոսի, եւ ոչ Մ. խորհրդայնի բաղանաց համեմատ քրիստոնէայ:

ԳԼ. ԼԶ. Յ-գլխի Կորթնի Միջին Կառնի, Եւ անասնաբանական Սանատրիոյ, Եւ Դահլան Եւրոպայի:

Այլ որ ինչ գործք եղեալ Սանատրիոյ, ոչ ինչ յիշատակաց արժանի համարեցաւ թալլել ի շինուածոց Միջին քաղաքի, քի ի յարժանէ խախտեալ, քահեալ եւ վերանշինաց պայծառացալով, եւ պարսպանց կրկին պարզով եւ պատուարաւ, Եւ զինքն անդրի ի միջին հաստատեաց, մի դրամ ի ձեռն ունելով, որ նշանակէ պտորիս ինչ, իմէ «ի շինել քաղաքն ամենայն գանձքն ծախեցին, եւ այս միայն մնաց»:

Բայց թէ ընդեր Սանատրիոյ կոչեցաւ, տեսիլ է: Քանզի յաւաւրու ձեռնարկեց Կարգաւորեալ է Լայոս քոյր Արգարու Անգէ, պատահէ բայց ի լինին Կորթնաց ցրուեաց զամենեւեան միջին, մինչ ոչ գիտեցով ընկեր զընկեր ընդ որ վարեցաւ: Իսկ զայնկին տորս Սանոսայ, քեռ Բիւրանայ բարաւտունայ, կեոյ խորեանայ արժուունայ, առեալ զմանուկն, քանզի տղայ էր, եղ ի մէջ տեսանց իւրոց, մնալով ի ներքոյ ձեռնն զերիս տիւս եւ զերիս գիշերս: Զորմ տառապելաբանն, իմէ կենդանի իմն նորահաշ յպիտակ յաստաւածոցն առաքեալ, պահէր զմանուկն: Բայց որպիս եղաւ վերահասու, այսպէս է, շուռ ապիտակ ընդ ինչդանին լեալ, պատահեաց մանկանն եւ զայնկին: Այդ կոչեցաւ Սանատրուկ, ի զայնկէն զանուանակոչութիւնն առեալ, որպէս թէ ստոր Սանոսայ:

Սա թագաւորեալ յերթուսաններորդի ամի Արտաշիսի Պարսից արքային, կենեալ Եւս երեսուն մասա յորսի, նեւեա ուրաք զիգեալ քաղաքանացն, իբր թէ վերտա հասուցեալ զայն յարարանն որոյց գտանք: Ղեւորեալով որդի Ափշպարայի գլորի գրեաց զամենայն գործով, որ ինչ յաւաւր Արգարու եւ Սանատրիոյ, եւ եղ ի գիւնանին յեղեմայ:

Այս վերջին գլուխն ամենեւին առիթ չի տար որ եւ իցէ աղիւրս որ նշանակել տալու: Սակալն խորին անունը՝ զոր վերագրենք տեսնել, դեռ «Արգարու թուղթը, կը յիշեցնէ»:

Իսկ վերջին նախադասութեան կալով՝ արդէն շատ անգամ վկայութեան կոչելու եւ մեկնելու առիթ ունեցանք: Պարզեալսն բովանդակութիւն է Արգարի վարդապետութեան եւ «Արգարու թղթին» վերջին նախադասութեանց, որոնց վրայ հիմնեցինք «Եգիպտի գիւնանե»:

1 Պատմութիւն անասնաբանի ինքն (Պատմութիւն) (Land, Anecdotes syriacae, Գ. էջ 207. Կ. 20. Կ. 208. Կ. 12): Թիւրքիսի Կոստայ. Paris quaedam monumentorum mairis, «մասն ինչ վիճաւածոց քաղաքին»:

2 Զարկուր չէ այս ստու գրաւորութեան տղայական նկարագիր վրայ մտադիր ընել առաջ: Իսկ այս անունը շատ աւելի հին է: Այս անունը կը կրէր արդէն քրիստոնէական թուականն յառաջ առնի դարուն սկիզբը Պարթեանց մէկ թագաւորը (Տիւարթուդի, Տարտարդի):

3 Փոխանակ ինչորի՞ որ հոս գիշացուցիլ իմաստ մը չի տար, կը կարգում ինչու: Դիտեալսանութեան այս անգամին մէջ միայն թագաւորութեան տեսչութեան վրայ կրնայ ինքից ըստ: Եւ սուր Բարթոլոմէոսի «Գործքն» մէջ կը խօսի Սանատրիոյ (թագաւորութեան) քան եւ ինքներորդ արարչն վրայ (Հովմա. Ալայաբանութեան հայոց, Վեներաբլ, 1874. Հ. Կ. էջ 208.

4 Յոս Է. Ան. 1898. էջ 170:

5 Ափշպար, յայտնաւորեալ այս անունը ապագայան է, բայց բուն ձեւը գտնել շատ դժուար է: Երբեք առաւ. Կարտ (այս. Philippe). Երբեք Հայերէն տաղաբանութիւններն ունեն Ափշպար (Վեներաբլ) եւ Արգարու (Երեսուցայ): Մի խորեանցի ընկերացուին ըստ բաւական կը մտնէ: Մի ֆրիւիսի ընկերացուին Սոս կեւոյ ընկերացուին ինչորի: Բաւանելով թիւրքիսի կրնալ ինչու: Ափշպար Եւս Է. Գանձը, բայց ի՞նչ պիտի նշանակէր ինչ:

6 Յոս Է. Ան. 1898. Կ. 208. Կ. 208. Կ. 208:

րուն, իրական ընտելեան վրայ մեր ըրած խոս- զարկուց թիւները: Հոս կը վերջանայ Լայոսի Պարտա- յանութեան այն մասը, որ պարսկ ըսենք, որաւ- խաւորեալ է այս գիւնաններուն աւանդական հե- ղեանակութեամբը: ԼԶ. գլուխը կը փակէ՝ Ժ. գլու- խով բացուած շրջանը: Կենդանի ուսումնասիրու- թեանն ընթացքին մէջ մեր ըրած դիտարկութիւն- ներէն բնական կերպով հեռեւեղ եզրակացու- թիւները կերպաձեւելու հոգը կը թողունք ըն- թեցողին:

ՀՅԻ. ԿԱՐՏԻՆԻ: ԹԱՐԳԱՐ. 4. Գ. ՄԵՆ.:

ՅՈՒՆԻՍ ԿՈՆՏԵՐԵՆ ԶԵՆՈՒԿԱՐԵՆ ՍԵՆՏՐԱՐԵՆԸ
ՎՈՐԹՈՐԵՆԸ Ի ԿՐԻՆ

(Ը-գլխի Եւրոպայի)

13.

ՄԱՐՏՈՑ

ՌԻՄԻ — 1673:

ՅՈՒՆԻՍ 318. — ՄԾԺԴՈՒԹԻՒՆ՝ 18-5 մ. երկ. 15 մ. լին. 6-7 մ. հաս. — Նորիմ թուղթ: — ՆԱՅՐՔ Կաշտակաւ փայտ. — ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ մարտ. — ՅՈՐ՝ 20, երկրին՝ իւրաքանչիւրը 18-5X4 մ. միջին լուսանցը 1 մ.: — ԳՐՈՒ իւրոց բոլորգիր. — ՍԱՅՐԱՍՏԱՐԻՆԸ եւ ՍԱՅՐԱՍՏԱՐԻՆԸ կարմիր, զարդարուն: Սկզբնական տեսքին մէջ մասը չէ գտնու. նորմալէս երբեմն կէս կէս սրանակ պարագա. — ԼՈՒՍԱՆՑԱՐԻՆԸ 59 հատ, գլխաւորը 5 հատ եւ մէկ ծակաւ գրքին սկիզբը՝ բաւական զար- դարուն. բայց ոչ շատ գեղեցիկ: ՄԵՆ թուղթ պատռած եւ յետոյ ունեւ մը կողմը դրուած է. այդ թուղթին մէկ երեսը պարագա է եւ միւսը՝ անարժէք սրունք: Ուրիշ երկու էջեր եւս պարագա. — ԼՈՒՍԱՆՑԱՐԻՆԸ լեալ. մէկ լուսանցը վրայ միայն կան անձոններ, հաստ եւ անկանոն ցանի մը զերեւ. 3-4 բառ ընդ ամենը. անընթեանի: Գրքին սկիզբը կայ ցանկ մը. իսկ զերեւ կը պարունակէ նաեւ 15-20 գանձեր: — ԳՐԻՉ՝ ՍԵՆՏՐԱՐԻՆԸ արկաւալ: — ՏԵՐԻ՝ գրութեան «գեղարարական նորայգաւթ»: — ՏԵՐԱՐ՝ «ՈՒՍԱՍԱՓ միտման» եւսլով:

Ս՝առեանք Ե Մ՝ըրոց Ե Երեւն ըրածն ըրածն ըրածն:

ԵԻՆՍԱՆԿԱՐԴՈՒԹԻՒՆԸ: Գլխաւոր իշա- տակարան «Երեսուցայի վրայ» (կարմիր գրով):

«Ար» (էնի մեղք բայց թողուած, յետոյ զար- դարգիր գրելու համար): անբաժանելի եւ միասնական համապատաս. եւ միացող. յաւանդէ՛մ եւ զուգապատե- իրենք անձանք եւ միջը բնութեան. եւ անուրի. հոր եւ որդւոյ եւ հոգւոյն որոյց յամ. յաւանդեալ. ամեն: Որ եւս կարողութիւ. եւ արեւմտական ըրածնուն զինչեւեղ աղիւս եւ տարաւոր արեւմտական գրքի զուգապատե- իրենք անբաժանելի ի գեղեցիկ նորմալ. հասանել յաւարտ հայր իւրոց: Զքնարտ անաւանդ: Զհարաբարցող բաւառատուն: Զպարագաւթութիւն եւ զյոյզնայտուղ- տարաւ իւրոց զուգապատեալ անկերպարայց վար- ժապետին եւ հոգեկան առն մաշտոց վարդապետի